

УДК 140.8:17.023

DOI: [https://doi.org/10.17721/UCS.2023.1\(12\).11](https://doi.org/10.17721/UCS.2023.1(12).11)

Андрій Морозов, д-р філос. наук, проф.

e-mail: a.morozov@knute.edu.ua<https://orcid.org/0000-0003-4050-9621>Державний торговельно-економічний університет,
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02000, Україна

Сергій Гудков, канд. філос. наук, доц.

e-mail: s.hudkov@knute.edu.ua<https://orcid.org/0000-0002-1948-9630>Державний торговельно-економічний університет,
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02000, Україна

СВІТОГЛЯД ТА ІДЕОЛОГІЯ: ФІЛОСОФСЬКО-ЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Здійснено порівняльний аналіз світогляду та ідеології. Зазначається, що морально-гуманістична функція світогляду полягає в олюдненні людини, створенні її самоцінного і самобутнього внутрішнього духовного світу. На відміну від світогляду, основними ознаками сучасних ідеологій є вибірковість, фрагментарність, нетолерантне ставлення до будь-якої "іншості". Розкривається антигуманістична сутність ідеології як закритої, обмеженої, негнучкої системи ідей, в якій спотворюється істинна картина світу, а людина об'єктивається і дегуманізується. На прикладі консюмеризму показано, як ідеологія споживання поступово перетворюється в сучасному світі на світогляд людини. Доведено, що консюмеризм у ролі екзистенційної домінанти розглядає споживання не як природну потребу людини, а як її штучну настанову на демонстративне самоствердження через реалізацію патологічного бажання володіти надлишковим (споживацтвом). Ідеологія консюмеризму формує в суспільстві специфічне споживачське мислення, в межах якого людське щастя залежить від рівня споживання, а саме споживацтво стає метою і смыслом життя людини.

Ключові слова: світогляд, ідеологія, свідомість, суспільна свідомість, консюмеризм, етос консюмера, свобода, олюднення.

Постановка проблеми та актуальність. Процес розбудови української державності та збереження її суверенітету у воєнний і повоєнний час неодмінно актуалізує проблему філософської тематизації світоглядно-ідеологічних основ українського суспільства, оновлення системи моральних цінностей та її практичного втілення в життєдіяльність українців. Знецінення і дискредитація застарілих ідеологічних наративів та констант призводить до утворення смислової порожнечі, "білих плям", які заповнюються сумнівними, з погляду онтологічної і моральної гідності людини, антигуманістичними духовними сурогатами. Одними із завдань етики в період соціальної аномії та нігілізму постають реактуалізація світоглядної та аксіологічної функції філософського знання, здійснення теоретичної рефлексії над проблемою демаркації сучасного світогляду від його симулякрів та гуманізація суспільної свідомості українців.

Мета статті: На основі етичного аналізу світогляду та ідеології, висвітлення їхніх глибинних екзистенційних витоків, сутнісної різниці та взаємозв'язку між ними показати специфіку сучасної світоглядної установки та ідеології консюмеризму, дослідити етос консюмера.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретичною основою дослідження стали праці вітчизняних та зарубіжних вчених Т. Аболіної, Х. Арендт, З. Баумана, А. Блума, Ж. Бодрієра, Т. Веблена, Х. М. Енценсбергера, Г. Зіммеля, Т. Іглтона, А. Камю, А. Кравченко, Ю. Кулагіна, К. Маркса, П. Макутона, К. Мангайма, А. Морозова, Х. Ортеги-і-Гасета, М. Рогожі, М. Спіро, Л. Тіля, В. Шинкарука, Е. Фромма.

Основна частина. Сутнісна різниця між світоглядом та ідеологією. Світ для людини постає як багаторівнева єдність фізичного, біологічного, соціального, культурного та внутрішньодуховного. Світогляд дозволяє їй бачити світ як ціле, як "все" у єдності різноманітного. Водночас світогляд пов'язаний із життєвим досвідом і поведінкою людини, тому є "внутрішнім переконанням, а не чимось нав'язаним з боку" [Макутон, 1994: 10]. У вітчизняній філософській традиції розуміння поняття "світогляд" щільно пов'язане з такими поняттями, як "свідомість", "суспільна свідомість", "самосвідомість"

тощо. Світогляд людини розуміється як специфічна форма організації свідомості, в межах якої впорядковуються уявлення про світ та визначаються мета та зміст людської екзистенції. Як складова свідомості світогляд має "проміжне положення між буденно-практичним і науково-теоретичним рівнями свідомості, поєднуючи теоретичні знання, ідеали, цінності з практичними інтегралами і потребами" [Абдула, 2012: 316].

Володимир Шинкарук визначає світогляд як систему поглядів людини і суспільства на світ і місце людини в цьому світі, а також обумовлені цими поглядами особистісні переконання, принципи поведінки та пізнання, ціннісні орієнтації, життєві позиції людини, її ідеали тощо. Він також зазначає, що світогляд може виступати "сукупністю узагальнених наукових, філософських, соціально-політичних, правових, моральних, релігійних, естетичних ціннісних орієнтацій, вірувань, переконань та ідеалів людей" [Шинкарук, 2000: 8]. У цьому визначенні ми бачимо, що світогляд вміщує в собі всі форми суспільної свідомості, що по-різному відображають суспільне буття людини. У межах світогляду об'єднуються та систематизуються філософські, наукові, мистецькі, релігійні, правові, моральні та інші уявлення в єдину картину світу. Характерною особливістю світогляду є те, що він є і формою суспільної свідомості, і водночас завжди особистісно-індивідуальний. Завдяки світогляду людина "осмислює, пізнає та оцінює навколишній світ як світ свого буття", ставить питання про зміст власного існування, а також намагається осмислити долю людства [Шинкарук, 2000: 9]. Морально-гуманістична функція світогляду полягає в тому, щоб творити і зберегти індивідуальне "Я" людини, її унікальний і неповторний внутрішній духовний часопростір, у якому є безкінечний горизонт трансценденції (запитування, самопоходження), пам'ять (смысловое минуле) і уява (смысловое майбутнє). Таким чином, формування світогляду є духовно-практичною формою опанування людиною світу, процесом олюднення навколишньої дійсності.

Ідеологія також є системою впорядкованих поглядів людини і суспільства на світ. Але ця система поглядів виражає інтереси виключно певних верств населення,

соціальних класів, соціальних груп тощо. На відміну від світогляду, суб'єктом ідеології є не особистість як носій унікального духовного світу, а тільки та її грань, що стоюється соціальної позиції в суспільстві та самоідентифікації (культурної, історичної, політичної тощо). На основі ідеологічних поглядів відбувається усвідомлення та оцінка соціальної дійсності крізь призму наявних (або бажаних) форм панування та влади, обґрунтування, виправдання чи, навпаки, заперечення тих або інших соціально-політичних дій [Eagleton, 1991: 12–13]. З цього випливає, що ідеологія стосується виключно політичного зрізу суспільної свідомості. У зв'язку з тим, що ідеологія завжди пов'язана із владою, відомий американський політолог Л. Тіль (Thiel) зазначає, що "...окремо виділяти *політичну ідеологію* є тавтологією, в силу того, що владний аспект присутній у всіх ідеологіях і є їхнім необхідним елементом. І так як всі ідеології цілеспрямовано чи ненавмисно впливають на суспільне життя, всі вони є політичними ідеологіями" [Thiel, 1997: 217].

К. Маркс стверджував, що панівні ідеї в суспільстві – це ідеї пануючого класу. Хто контролює матеріальне виробництво, також контролює і духовне, інтелектуальне виробництво ідей, смислів, образів. Він розглядав ідеологію як хибну свідомість, яка приховує істинний стан речей, а саме – класову нерівність, несправедливість, експлуатацію та відчуження в суспільстві [Marx..., 1998: 19–28]. К. Мангайм, наслідуючи Маркса, визначає ідеологію як "хибні ідеї, що сприяють легітимізації пануючої системи влади" [Мангайм, 2008: 30–32]. Ідеологія завжди виражає інтереси влади, що прагне абсолютизації та узурпації. Вона виконує функцію апології влади (на відміну від революційно спрямованої утопії). У фрейдизмі та фрейдомарксизмі критичне ставлення до ідеології виявляється в тому, що цивілізація, яка пронизана ідеологіями ("Над-Я"), оголошується репресивною машиною, що подавляє свободу "Я", пригнічує його вітальні сили (Ерос). Отже, в межах цієї філософської традиції ідеологію доцільно розглядати як комплекс ідей пануючого класу, що нав'язується всьому суспільству, затемнює і спотворює сутність людини, сприяє її розлюдненню. Негативне ставлення до ідеології висловлює також і ліберальна критика, що трактує її як закриту негнучку систему догматичних положень, які претендують на абсолютну істинність. У цій оптиці ідеології знаходяться на службі в авторитарних і тоталітарних "закритих" режимів. На противагу останнім, ліберально-демократична система, з точки зору апологетів лібералізму (К. Поппер, Х. Арент), є відкритою і принципово антиідеологічною, бо спирається на ідеї свободи, опозиції, демократичних виборів, вільних дебатів.

З цих двох головних ідейних джерел (ліберального і фрейдомарксистського дискурсу) генетично походить феномен "культури скасування" (cancel culture), у якій суспільство пропонується позбавити наративів буржуазної культури, пронизаної духом сексизму, расизму, ейджизму (ageism), інших видів дискримінації, та остаточно звільнити людину від гніту ідеології. З нашого погляду, ця програма докорінної переорієнтації культурних цінностей, очищення їх від ідеологічних нашарувань за масштабом сумірна з аналогічною ніцшеанською нігілістичною програмою очищення мислення від метафізики.

Якщо світогляд формується в процесі вільного вибору людини, то ідеологія – продукт соціального примусу, пропаганди та маніпулятивних технологій. У сучасному світі ідеологізованими є всі сфери суспільного життя (матеріальна, духовна, соціально-політична, культурно-побутова). Погляд на відношення "людина–

світ", який пропонує ідеологія, є набагато вужчим і змістовно біднішим, ніж у світогляді. Це різні масштаби не лише світобачення, а й світорозуміння. Адже у випадку світогляду створюється картина світу як єдиного цілого, тоді як в ідеології ми маємо справу лише з окремими фрагментами цієї картини, що осягаються під певним політичним кутом зору. Ключовими ознаками ідеології у порівнянні зі світоглядом є вибірковість та фрагментарність. Можна далі експлікувати цю тезу і говорити про фрагментарність мислення, вибірковість культурної пам'яті, розірваність причинно-наслідкових зв'язків, еkleктизм тощо як риси ідеології.

Світогляд та ідеологія в оптиці категоричного імперативу І. Канта. На нашу думку, світогляд є метаідеологічним, універсальним, загальнолюдським способом осягнення дійсності. Світогляд *par excellence* є гуманістичним світоглядом. Бо якщо я осягаю світ як ціле, як буття, що дивовижним чином є (хоча могло й не бути), то всі люди у моєму світобаченні стають причетними до цього дива, частинами цілого, незалежно від їхньої расової, національної, релігійної, ідеологічної та інших форм самоідентифікації. Всі вони належать буттю як суцї серед інших суцїх, живляться буттєвими силами, пере-бувають у "просвіті буття". Отже, світогляд – бачення множинності сутностей у єдності буття. Це, відтак, уможливорює простір етичного як такого, тому що, по-перше, передбачає у відносинах "Я–Інший" бачення онтологічної гідності кожної людини. Я і Ти у єдності буття постають як суцї, що отримали буття як дар, звільнилися (чи були звільнені) з полону небуття, немов скульптура, звільнена з полону мармуру митцем (ренесансна метафора). Вони можуть втратити моральну гідність, але ніколи не можуть позбавитися (чи бути позбавленими) онтологічної гідності, бо вони вже є, збулися. Онтологічна гідність породжує глибинну екзистенційну вдячність і радість від того, що моє індивідуальне буття не є самотнім, і разом з іншими і через інших я поєднаний зі всім існуючим у буттєвому "єднанні-спілкуванні" (термін Т. Г. Аболіної). По-друге, світогляд як бачення буття у єдності різноманітного передбачає також бачення онтологічної рівності усіх людей, які, будучи різними, рівні між собою у тому і в силу того, що вони є і що всім їм дароване буття. Це відкриває шлях до емпатії, співчуття, братерства, любові, милосердя тощо. Розуміння світу як єдності множинного передбачає вихід за межі егоцентризму, повагу до іншого, альтернативного світобачення. Світогляд дозволяє (хоча не обов'язково приводить до цього) долати кордони між різними ідейними протиріччями, бачити в іншій людині саме особистість, а не носія ідеології, що передбачає ранжування за принципом свій–чужий. Світогляд опирається на спільний знаменник людства, яким може виступати певна надіндивідуальна інстанція (природа людини, природа речей, родова сутність, божественний розум, абсолютна ідея, церква як Тіло Христове тощо). Повнота світобачення дає можливість особистості досягнути стану внутрішньої задоволеності і щастя. Саме це мав на увазі Гегель, коли стверджував, що «...таємниця щастя полягає у здатності "Я" виходити за власні межі» [Hegel, 2019: 17]. Антигуманістичні варіанти світогляду викривлюють саму його сутність і призначення, його "поняття" (в гегелівському сенсі), унеможливають олюднення, тобто наближення людини до власної сутності через відкритість світові у єднанні-спілкуванні. Отже, антигуманістичний світогляд це парадокс, симулякр світогляду, оксюморон (*contradictio in adjecto*). У цьому сенсі, наприклад, расизм не може бу-

ти названий світоглядом. Бо він суперечить самому поняттю "світогляд", заперечуючи онтологічну рівність і онтологічну гідність усіх людей, що імпліцитно містяться в цьому понятті.

На відміну від світогляду, в межах ідеології людина як особистість взагалі не розглядається. Для неї це лише виразник державних, національних, класових, партійних та інших інтересів. *"Людина ідеологічна"* – це, перефразовуючи І. Канта, завжди *засіб і ніколи не мета сама по собі*. Міра антигуманістичності ідеології, на нашу думку, залежить від того, наскільки сильно вона розщепила картину світу на фрагменти, наскільки далеко відійшла від універсальності світогляду, від бачення світу як єдиного цілого. Ідеологія прагне підмінити широту моральних норм (етичний максимум) правовими або псевдоправовими нормами (етичний мінімум). Як зазначає Х. Арендт, нацистські ідеологи перекурили формулювання кантівського категоричного імперативу наступним чином: "Чини так, щоб норми твоїх вчинків були такими самими, як у тих, хто пише закони, або у самих законів твоєї країни" [Арендт, 2013: 50]. Первинна етична формула І. Канта – "дій тільки відповідно до такої максими, керуючись якою ти в той же час можеш побажати, щоб вона стала загальним законом" – за відомих політичних обставин легко трансформувалася у нову формулу, де наголос був зроблений не на свободі волі, а на законслухняності. Політична ситуація в Німеччині 1930-х років стала прикладом того, як формальний універсалізм, що позбавлений етики цінностей, перетворюється на соціальний конформізм і готовність суспільства до виправдання репресій, масових вбивств і переслідувань інакомислячих.

Ідеології штучно поділяють людей за різними соціальними, політичними, культурними ознаками. Як правило, все починається з протиставлення в суспільстві "більшості" і "меншості", дискримінації певної соціальної групи, позбавлення її певних прав і свобод, введення санкцій. Часто конфлікти між людьми, що дотримуються різних ідеологічних поглядів, переростають в ідеологічні війни. Ідеологічні протистояння призводять до дегуманізації та відчуження людини, хоча декларативно вони можуть апелювати до спільного блага, гідності, свободи тощо. Як наслідок можливе перетворення людини на товар, на об'єктизоване і фетишизоване тіло (расизм, роботоргівля, порнографія тощо). Кульмінацією ідеології є взагалі позбавлення якоїсь соціальної групи статусу людськості і права на життя (євреї, роми у Третьому Рейху). Тому спробуємо сформулювати моральний імператив ідеологізованої людини наступним чином: вчиняй так, щоб максима твоєї волі не суперечила основним ідеологічним наративам і не порушувала чи ставила під сумнів ідеологічну картину світу.

Взаємозв'язок світогляду та ідеології. Можна говорити про два пов'язаних між собою процеси, під час яких: а) світогляд свідомо спрощують та вульгаризують, пристосовують до ідеологічних потреб; б) ідеологія починає претендувати на роль світогляду, перебирає на себе світоглядні функції.

За певних обставин світогляд може "звужуватися" до розмірів ідеології. Такі типи світогляду, як міф, релігія, філософія, наука, можуть водночас виступати і в ролі ідеологій. Так, наприклад, в ідеальній державі Платона міф повинен використовуватися для загального соціального контролю населення, патріотичного виховання молоді тощо. Представники влади, на думку Платона, мають право цензурувати міфи, вирішуючи, що буде корисним, а що шкідливим для мешканців по-

лісу, а аморальні вчинки богів та героїв мають бути усунуті з навчання юнаків як деморалізуючі [Платон, 2021: 197–199]. В епоху Модерну ідеології починають виконувати в суспільстві ті функції, які раніше виконували традиційні релігії (інтеграційна, мотиваційна, пізнавальна, психологічно-компенсаторна, аксіологічна, терапевтична тощо). Як і релігії, ідеології апелюють до "абсолютного". Так різні ідеології можуть абсолютизувати різні політичні системи, соціальні класи, політичні партії, нації, раси тощо. (Макс Шелер справедливо називає їх "квазіабсолютами" у порівнянні із божественним Абсолютом [Scheler, 1973: 20–21]). Те саме можна сказати й про науковий світогляд, який на певному етапі розвитку науки може звужуватися до сцієнтизму як ідеології наукового співтовариства. У сцієнтизмі замість класичного ідеалу істини як ціннісно-нейтрального знання наукове знання оголошується найвищою цінністю та культурним еталоном. Звуження змісту світогляду до рівня ідеології означає те, що з багатства, глибини і різноманіття світоглядних смислів береться тільки те, що обумовлює "революційну доцільність" під час політичної боротьби, забезпечує основу масової культури, популізму тощо. За радянських часів світоглядні положення філософії марксизму перетворилися на марксистсько-ленінську філософію, яка, разом з політекономією та так званим науковим комунізмом, складала світоглядну основу ідеології марксизму-ленінізму. Редукція світогляду до ідеології призводить до його спрощення та вульгаризації.

Можливий й зворотний процес, коли ідеологія прагне "розширитися" до розмірів світогляду. З погляду гуманізації цей процес є не менш шкідливим і небезпечним тому, що ідеологічно оброблена людина помилково сприймає апіорі хибну та фрагментарну ідеологічну систему за повноцінний автентичний світогляд, за істинну картину світу. Така людина пізнає світ, як правило, не з оригіналів культури, а зі вторинних джерел, культурних "римейків" тощо. Наприклад, людина може бути щиро переконана, що "історія", яку вона знає з шкільних підручників, відповідає історичній дійсності, що політичні прокламації екологічних активісток на кшталт Грети Тунберг виражають сутність світоглядної течії "екологізму" або що ідеологія політичного ісламу ІДІЛ, яку вона сповідує, і є справжнім вченням пророка Магомета, викладеним у Корані тощо. У цілому проблему підміни світогляду ідеологією можна розкрити через низку таких понять, як дегуманізація, відчуження, об'єктивація, симулякр тощо. Так, наприклад, порнографія як ідеологія секс-культури ідеально підходить під цей опис.

Світогляд та ідеологія в релігійному контексті. У філософській літературі (К. Маркс, Е. Дюркгейм, Д. Белл, Р. Арон, А. Грамші та ін.) склалася традиція ототожнення релігії та ідеології. Хибність такого ототожнення стане очевидною, якщо ми поглянемо на самі поняття "релігія" та "ідеологія". Авторитетний релігієзнавець та антрополог М. Спіро (Spiro) запропонував поділяти визначення релігій на субстанційні та функціональні. Субстанційні визначення характеризують релігії через їхні невід'ємні атрибутивні властивості, їхню сутність, а функціональні – лише розкривають ті чи інші функції, які виконує релігія в суспільстві [Spiro, 1966: 86]. Як найважливішу *сутнісну* рису релігійного світогляду і релігійної свідомості Спіро називає досвід сакрального, надприродного, трансцендентного. Зміст цього досвіду *філософською мовою* сформулював свого часу Г. В. Ф. Гегель, давши наступне класичне визначення: "...предмет релігії, як і філософії, є сама вічність

в її об'єктивності, Бог і ніщо окрім Бога та вираження (Explikation) Бога" [Hegel, 2012: 51]. Таким чином, повністю солідаризуючись із цим підходом, можна сказати, що *сутнісно релігія та ідеологія – різні явища*. Вони схожі функціонально, але різні есенціально (себто сутнісно). Проте жодна релігія, як і філософська система, не застрахована від того, щоб не переродитися в ідеологію. Хоча релігія є важливою частиною політичної системи сучасного світу, однак її зв'язок з політикою, владою не є сутнісним. Можна говорити про *релігійну ідеологію*, але водночас слід відрізнити її від *релігії як світоглядної системи*, бо перша осмислює світ в категоріях політичної боротьби та панування, займається релігійною легітимацією того чи іншого соціально-економічного чи суспільно-політичного режиму, а друга пізнає та оцінює дійсність з позиції вічності (sub specie aeternitatis), остаточної долі світу і людства, їхнього надсмыслу і цілі тощо.

Можна сказати, що всі класичні політичні ідеології (лібералізм, соціалізм та консерватизм) є секуляризованими варіантами релігійного світогляду. У такому випадку доцільно говорити вже не про релігійну ідеологію, а про релігійність *ідеології*. Ідеологія, якою б світською вона не була, з функціонального погляду має релігійний (культовий) характер. Особливо це простежується у тоталітарних політичних ідеологіях з їх догматичним "культутом особи" харизматичного політичного лідера, обрядовою квазірелігійною системою поклоніння, священними святами, вічними символами тощо. Хоча, очевидно, елементи релігійності можуть бути присутніми і у сучасних демократичних і політично нейтральних ідеологіях: у моді, шоу-бізнесі, рок-музиці. Звернемо увагу лише на такий характерний нюанс: в сучасній англійській мові, характеризуючи якого-небудь відомого культурного діяча, митця, зазвичай вживають слова "idol", "icon", "iconic". Тисячі фанатів збираються, щоб поклонитися своєму ідолу, обожнюваній "іконі стилю", що оточена ореолом непорушного авторитету чи навіть "непогіршимості". Смерть такої "ікони-зірки" часто переростає в посмертний культ.

В епоху Модерну, із настанням секуляризації світу, "субстантивна єдність релігії" (М. Вебер), що об'єднувала в собі політичну, моральну, естетичну сфери, почала розпадатися. Сферу політичного монополізували ідеології, щоб частково компенсувати той смисловий вакуум, який утворився внаслідок нігілістичних тенденцій у європейській культурі, ослаблення ролі релігії та зміни картини світу. Можна назвати їх квазірелігійними утвореннями, бо абсолютизація тих центральних ідей, у полі тяжіння яких обертається ідеологічний дискурс (державна, клас, партія, раса), неминуче породжує догматизацію, культ і поклоніння – риси, що традиційно приписують релігії. Подібним квазірелігійним феноменом у сучасній глобалізованій культурі, з нашої точки зору, виступає консюмеризм, що перетворює споживацтво на культ.

Споживання і споживацтво. Поняття *споживання* і *споживацтво* часто вживають як синоніми. Однак насправді це різні поняття за змістом і за обсягом. *Споживання* пов'язане із задоволенням базових потреб людини за допомогою природних ресурсів. Споживання – природний аспект існування людини як біологічної і соціокультурної істоти. Натомість *споживацтво* – стремління до чогось надлишкового, що Епікур називав "проти-природними ненесобхідними бажаннями" [Bakalis, 2005: 210], а Августин – діями, що спричинені зпівсовною, викривленою волею [Augustine, 1988: 23–27]. Іде-

ологія споживацтва (консюмеризм), з одного боку, спирається на об'єктивно існуючі потреби (фізіологічні, потреби в безпеці, приналежності, спілкуванні, повазі, любові, самореалізації тощо), а з іншого боку, споживацтво домішує до природних потреб неприродну жадобу володіння, бажання привласнювати, що стає патологічним. Як пише Ж. Бодріяр, у сучасному світі бажання володіти річчю часто приносить більше задоволення, ніж сам акт її придбання [Baudrillard, 1998: 70–71]. Споживацтво Е. Тоффлер пов'язує з феноменом пришвидшення соціального часу. На його думку, в інформаційному суспільстві моральне старіння речі відбувається набагато швидше її фізичного зносу [Toffler, 1984: 55]. Так виникає гонитва в споживанні, що викликана постійною незадоволеністю, виникненням нових людських бажань і потреб та неможливістю їх задоволення. Е. Фромм у своїй роботі "Мати чи бути?" [Fromm, 2013] розкрив екзистенційну основу консюмеризму, а саме *споживацтво* як внутрішню установку людини самотвердитись не через духовне самовдосконалення, а виключно спираючись на зовнішні матеріальні чинники, невротичне бажання володіння і привласнення.

Консюмеризм як ерзац-форма лібералізму. Американський дослідник Р. Бокок називає консюмеризм ідеологією сучасного західного суспільства [Wosock, 2006: 15]. У цій ідеології, на його думку, споживацтво стає метою і смыслом життя людини, а в суспільстві формується специфічне споживацьке мислення, яке людське щастя ставить у залежність від рівня споживання і досягнення "знаків щастя". Ідеологія консюмеризму ігнорує духовні цінності і потреби людини, формує в суспільній свідомості завдяки моді ідеали "престижного споживання", "розкішного демонстративного споживання напоказ" [Veblen, 1999: 22–24], що свідчать про приналежність людини до певної соціальної групи. Як пише Т. Веблен, канони смаку та несмаку, ціннісних прераференцій "спускаються" зверху: вищий "дозвільний клас" встановлює межі прекрасного/потворного, доброго/поганого, способи та стилі життя, які потім засвоюються і відтворюються представниками нижчих рангів, переходять у середні та нижчі класи. Хоча в межах інклюзивного капіталізму через ідеологію споживання нівелюються уявлення щодо національних, расових, релігійних, гендерних, культурних відмінностей в суспільстві, але водночас стверджується нова форма нерівності і дискримінації, а саме – нерівність у споживанні товарів і послуг у різних верств населення. По суті, це завуальована класова нерівність. Адже сама мода як візуалізація статусу і матеріального достатку є продуктом класового суспільства [Simmel, 1957: 545]. Мода породжує бажання підлеглих наслідувати своїх керівників та господарів, бути в тренді, але при цьому прирікає їх на вічне відставання від тих, хто цю моду диктує. Для значної кількості населення суспільство споживання перетворюється на величезний музей з неймовірною кількістю експонатів, в якому на все можна дивитися, але нічого не можна торкатися.

Ідеологія консюмеризму розглядає людину як сукупність речей, якими вона володіє, як річ серед інших речей. Речі набувають символічного значення і підкреслюють соціальний статус свого власника. Соціальні носії ідеології і культури споживацтва позиціонують себе принципово аполітичними (в дужках зазначимо, що аполітичність є також політичною характеристикою), проте така деполітизація, політична індиферентність вигідна політичним елітам. Пересічним споживачам, які в умовах постійних штучно створених криз вимушені

концентрувати увагу на вирішенні власних економічних і соціальних проблем, явно не до політики. Бувають, звичайно, і виключення, коли політичним конкурентам вдається тимчасово залучити споживачів до вуличних протестів, економічних страйків (Франція, Ізраїль тощо), але виключно для отримання влади на чергових виборах. Ризикнемо стверджувати, що у цих явищах завжди присутній позаполітичний і позаекономічний смисл, адже у такий спосіб протестанти демонструють незадоволеність консюмеризмом, його абсурдністю та несправедливістю ("одним – все, іншим – нічого"), нездатністю задовольнити екзистенційні потреби людини, у першу чергу "потребу у смислі" (В. Франкл). А прагнення знайти смисл в ситуації абсурду, як зазначав А. Камю, природно викликає бунт, рішучість сказати "ні" будь-якій несправедливості [Camus, 1992: 60–62].

Однак треба віддати належне пануючій ліберальній політичній системі на Заході, яка демонструє гнучкість та відносну стабільність. Ідеологія консюмеризму, що обслуговує цю систему, намагається нівелювати будь-який антиспоживацький контент та виявляє здатність мінімізувати антиспоживацький дискурс протесту. Замість реального протесту отримуємо лише його зовнішню форму, яка не протистоїть системі, а використовується нею для максимізації прибутку. Н. Хомський (Chomsky) зазначає, що "глобальна ринкова система зацікавлена в підтриманні споживацької культури та деполітизації масової свідомості" [Chomsky, 2017]. Досягнення аполітичності споживачів перетворюється на метод соціального управління та контролю, а консюмеризм – на ідеологію виробництва штучних бажань в межах існуючої культурної системи, культивування споживацтва як ціннісної установки людини. Американський філософ, професор Чиказького університету Аллан Блум в книзі "The closing of the American mind" пише, що сучасний консюмеризм – це спрощена ерзац-форма лібералізму, "ідеологія думки", яка через споживання нав'язує людині викривлену картину світу, специфічні цінності та стереотипи мислення (передусім моральний релятивізм і культурний нігілізм), перекидає та збіднює розуміння демократії, скорочує багатство духовних запитів людини до погоні за гламурним стилем життя та його атрибутами у вигляді модних гаджетів, брендових товарів, статусних речей тощо. Не слід плутати його із справжнім класичним лібералізмом як "філософією думки", що націлена на свободу і пошук істини, утвердження гідності і величчя особистості у справедливому суспільстві рівних можливостей [Bloom, 1987: 81–84].

Етос консюмера. У суспільстві споживання формується ідолопоклонство перед речами і новий тип самоідентифікації людини – *homo consumens* ("людина споживаюча"). Хосе Ортега-і-Гасет ще на зорі появи суспільства консюмеризму дав вичерпну характеристику домінуючому в ньому особистісному психотипові, називаючи його "людиною-масою", інертним пересічним конформістом, новітнім культурним варваром. За своєю психологією цей варвар – невдячна розбещена дитина, який суспільство забезпечило безперешкодне зростання життєвих запитів, створило ілюзію, ніби все дозволено і ніщо не є обов'язковим [Ортега-і-Гасет, 1994: 87–93]. Більш за все пересічна людина-маса суспільства споживання приділяє увагу матеріальним благам і комфорту і менш за все – їх причинам. Вона не визнає нічого вищого за себе, вона самонадіяна і замкнена, не здатна до духовного зростання і самообмеження. Примітивізм та передбачуваність консюмера дозволяє владі легко контролювати не лише його поведінку, але й думки

(thought control). У цьому контексті варто згадати німецького письменника Х. М. Енценсбергера, який справедливо зазначає, що основною виробничою силою у XX–XXI столітті є "індустрія свідомості". Її сутність полягає в експлуатації хибних потреб за рахунок різноманітних технік штучного створення попиту. "Звичайні предмети стають культовими, а природний процес споживання перетворюється на видовище. У той же час істинні потреби особистості залишаються поза увагою" [Enzensberger..., 1974: 25].

Можна також навести позицію іншого дослідника сучасності З. Баумана, який простежив трансформацію різних форм самоідентичності особистості у європейській історії до і після настання "ери споживання". На його думку, в домодерну і модерну добу пануючою рольовою моделлю був пілігрим (паломник). В епоху постмодерну пілігрима замінили нові екзистенційні типи: фігури туриста, гравця, фланера. Усі вони чудово вписуються в сучасну споживацьку культуру, усіх їх можна об'єднати під рубрикою "консьюмер" [Bauman, 1995: 14–17]. Бути пілігримом означає бути духовним кочівником, вільною людиною, що не прив'язана до матеріального світу (речей, майна, розкоші тощо). Його світ кулеподібний, бо він може рухатись не лише в різні сторони по горизонталі, але також онтологічно "вгору" і "вниз" завдяки трансцендентній вертикалі, яка задає існуванню певний надсмісл, що лежить за його межами. Пілігрим – повна антитеза споживацьких цінностей; йому немає місця в консюмеристському дискурсі, його присутність там теоретично неможлива. Гедоністично орієнтований консьюмер, на відміну від пілігрима, – людина внутрішньо не вільна, прив'язана до задоволень, "раб зарплати" (Н. Хомський). Його світ – двомірне коло, герметично замкнена горизонтальна іманентність смислів, позбавлена онтологічної вертикалі. Продовжуючи Баумана, можна сказати, що ідеологія консюмеризму створює дихотомічну *квазірелігійну* картину світу, де, з одного боку, маємо "суцце" (повсякденність, рутину відчуженої праці, нудьги, банальності), в які закинута безпорадна і нещасна пересічна особа, а з іншого боку – "належне", віртуальний гламурний "рай" для споживачів, потрапити куди є заповітною мрією. У глянцевому раю завжди весело і радісно, немає старості, хвороб і смерті, як у палаці юного Сіддхартхи Гаутами. Це світ споживацької свободи і тілесної насолоди, де консюмеру обіцяна повнота щастя. Квиток у цей рай можливо отримати, якщо ти виявиш лояльність до пануючої політичної системи. Однак, як виявляється на практиці, замість омріяного щастя пересічний консьюмер стикається з низкою психоемоційних проблем, зокрема невротів, психозів, тривожних депресивних станів, суїцидальних настроїв тощо. Вельми показово, що у розробленому Фондом нової економіки міжнародному індексі щастя (Happy Planet Index), що враховує суб'єктивну задоволеність людини власним життям, в десятку "найщасливіших" країн увійшли Коста-Ріка, Ямайка, Венесуела, Нікарагуа, Куба, тобто слаборозвинуті з погляду економіки, добробуту, матеріального комфорту і науково-технічного прогресу країни "третього світу", де немає ані консюмеризму, ані умов для його виникнення. Високорозвинуті Великобританія і Франція з європейськими стандартами життя та високим рівнем добробуту (welfare states) опинилися, відповідно, на сорок другому та п'ятдесятому (останньому) місці в цьому рейтингу у ролі "найнещасніших" [Happy planet, 2021: 4–5]. Ці та інші дані (наприклад статистика звернень до психологів, психотерапевтів, статистика кількості та

частоти прийомів антидепресантів на душу населення) свідчать про те, що прямої залежності між рівнем споживання та показниками індексу щастя не існує. Історія людської цивілізації має приклади інших культур, які є антиконсюмеристськими за своїм духом, але де людина має більше можливостей у досягненні щастя і повноти самореалізації.

Висновки. Проведений філософсько-етичний аналіз світогляду та ідеології як форм суспільної свідомості дозволяє виявити ту роль, яку вони відіграють у процесі олюднення і розлюднення людини, наближення чи віддалення її від власної сутності. Показано, що світогляд раг ексцелленс є гуманістичним світоглядом, адже, утверджуючи онтологічну гідність та онтологічну рівність усіх людей, він уможлиблює простір етичного у відносинах Я-Інший. У той же час антигуманістичний світогляд є протиріччям у визначенні (contradictio in adjecto). Висвітлення глибинних екзистенційних витоків, сутнісної різниці та взаємозв'язку між світоглядом та ідеологією дає можливість зрозуміти специфіку сучасної світоглядної установки та ідеології консюмеризму, етос консюмера, що є квазірелігійним за своїм характером. Підкреслюється мінімалістичний характер консюмеризму як новітньої ідеології, в якій береться до уваги тільки той аспект індивіда, який стосується його як споживача; тільки той аспект свободи, який стосується його споживачької свободи; тільки той аспект рівності, що стосується рівності прав споживачів; тільки той аспект щастя, що ставиться в залежність від рівня споживання тощо. У результаті картина світу консюмеризму, роль і місце людини в ній значно звужується і дегуманізується. Замість створення умов "максимального щастя для максимальної кількості людей" (Й. Бентам), що було поставлено за шляхетну мету у класичному лібералізмі, консюмеризм як ерзац-форма лібералізму створює умови для суспільства самообману та симуляції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Абдула, А. (2012). Чи є філософія світоглядом? *Гілея*, 66, 315–320.
- Арендт, Х. (2013). *Банальність зла. Суд над Айхманом в Єрусалимі*. Пер. з англ. А. Котенка. Київ, Дух і літера, 367.
- Кравченко, А., Морозов, А. (2021). Інструментальна раціональність: нігілістичний і тоталітарний потенціал. *Освітній дискурс: збірник наукових праць*, 31 (2–3), 7–19.
- Макутон, П. (1994). *Світогляд, його формування і виховання: навчальний посібник*. Київ, Либідь, 124.
- Мангайм, К. (2008). *Ідеологія та утопія*. Пер. з нім. Володимира Шведа. Київ, Дух і літера, 370.
- Морозов, А. (2023). Досвід змінених станів свідомості як відповідь на виклики смерті. *Життєвий цикл людини. Монографія*. Ред. Ю. Ковальов. Київ, Наукова думка, 352–375.
- Морозов, А., Рогожа, М. (2021). Трансперсональний досвід як відповідь на виклики нігілізму: європейський контекст. *Українські культурологічні студії*, 2(9), 27–37.
- Ортега-і-Гасет, Х. (1994). Бунт мас. *Вибрані твори*. Київ, Основи, 15–139.
- Платон (2021). *Держава*. Переклад Дзвінки Коваль. Львів, Апріорі, 464.
- Шинкарук, В. (2000). *Філософська антропологія: екзистенціальні проблеми*. Київ, Педагогічна думка, 246.
- Augustin, A. (1988). *De libero arbitrio. Selected writings of Saint Augustine*. New York, Penguin, 360.
- Bakalis, N. (2005). *Handbook of Greek Philosophy: From Thales to the Stoics. Analysis and Fragments*. Trafford Publishing, 244.
- Baudrillard, J. (1998). *The Consumer Society: Myths and Structures*. Chicago, Sage publications Ltd., 224.
- Bauman, Z. (1995). *Life in Fragments. Essays in Postmodern Morality*. Cambridge, MA, Basil Blackwell, 192.
- Bloom, A. (1987). *The Closing of the American Mind: how higher education has failed democracy and impoverished the souls of today's students*. Chicago, Simon & Schuster, 404.
- Bocock, R. (2006). *Consumption*. New York, Routledge, 260.
- Camus, A. (1992). *The Rebel: An Essay on Man in Revolt*. Paris, Vintage, 320.

Chomsky, N. Our consumer culture has been created artificially. *The Žižek/Chomsky Times*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=PjTbWLeOYUM>

- Eagleton, T. (1991). *Ideology: an introduction*. London, 218.
- Enzensberger, H., Roloff, M. (1974). *The consciousness industry; on literature, politics and the media*. New York, Seabury Press, 180.
- Fromm, E. (2013). *To have or to be? London, Bloomsbury Academic*, 216.
- Happy Planet Index. *How happy is the planet?* (2021). Wellbeing Economy Alliance. URL: <https://happyplanetindex.org/wp-content/themes/hpi/public/downloads/happy-planet-index-briefing-paper.pdf>
- Hegel, G. (2012). *Lectures on the Philosophy of Religion: One-Volume Edition. The Lectures of 1827*. Oxford, U.K., Oxford University Press, 402.
- Hegel, G. (2019). *The phenomenology of spirit. (Cambridge Hegel translations)*. Cambridge University Press, 540.
- Marx, K., Engels, F. (1998). *The German Ideology, incl. Theses on Feuerbach (Great Books in Philosophy)*. New York, Prometheus, 571.
- Morozov, A., Nikulchev, M., Kulagin, Y. (2021). Religious experience and temptations of nihilism in spiritual life of personality. *Beytulhikme. The international journal of philosophy*, 11 (2), 683–697.
- Scheler, M. (1973). *Formalism in Ethics and Non-Formal Ethics of Values: A new attempt toward the foundation of an ethical personalism*. Translated by Manfred S. Frings and Roger L. Funk. Evanston, Illinois, Northwestern University Press, 620.
- Simmel, G. (1957). Fashion. *American journal of sociology*. Vol. 62, 6, 541–558.
- Spiro, M. (1966). Religion: problems of definition and explanation. *Anthropological approaches to the study of religion*. London, 85–88.
- Thiel, L. (1997). *Thinking politics: perspectives in ancient, modern, and postmodern political theory*. New Jersey, Chatham House, 350.
- Toffler, A. (1984). *The future shock*. New York, Bantam, 576.
- Veblen, T. (1999). *The Theory of the Leisure Class: An Economic Study of Institutions*. New York, MacMillan, 312.

REFERENCES

- Abdula, A. (2012). Chy ye filosofiya svitohlyadom? [Is philosophy a worldview?] *Hileya*, 66, 315–320.
- Arendt, H. (2013). *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. [In Ukrainian]. Kyiv, Duh i litera.
- Kravchenko, A., Morozov, A. (2021). Instrumental'na ratsional'nist': nihilistychnyy i totalitarnyy potentsial. [Instrumental rationality: nihilistic and totalitarian potentials]. *Osvitniy dyskurs: zbiryk naukovykh prats'*, 31 (2–3), 7–19.
- Makuton, P. (1994). *Svitohlyad, yoho formuvannya i vykhovannya: navchal'nyy posibnyk*. [Worldview, its forming and upbringing]. Kyiv, Lybid'.
- Manhaym, K. (2008). *Ideology and utopia*. [In Ukrainian]. Kyiv, Duh i litera.
- Morozov, A. (2023). Dosvid zminenykh staniv svidomosti yak vidpovid' na vyklyky smerti. [Experience of altered states of consciousness as the response to challenges of death]. *Zhyttyevyy tsykl lyudyny. Monohrafiya*. [In Ukrainian]. Kyiv, Naukova dumka, 352–375.
- Morozov, A., Rohozha, M. (2021). Transpersonal'nyy dosvid yak vidpovid' na vyklyky nihilizmu: yevropeys'kyy kontekst. [Transpersonal experience as the response to the challenges of nihilism: European context]. *Ukrayins'ki kul'turolohični studiyi*, 2(9), 27–37.
- Ortega-i-Haset, H. (1994). The revolt of the masses. *Selected Works*. [In Ukrainian]. Kyiv, Osnovy.
- Platon (2021). *The Republic*. [In Ukrainian]. L'viv, Apriori.
- Shynkaruk, V. (2000). *Filosofs'ka antropologiya: ekzystentsial'ni problemy*. [Philosophical anthropology: existential problems]. Kyiv, Pedahohichna dumka.
- Augustin, A. (1988). *De libero arbitrio. Selected writings of Saint Augustine*. New York, Penguin.
- Bakalis, N. (2005). *Handbook of Greek Philosophy: From Thales to the Stoics. Analysis and Fragments*. Trafford Publishing.
- Baudrillard, J. (1998). *The Consumer Society: Myths and Structures*. Chicago, Sage publications Ltd.
- Bauman, Z. (1995). *Life in Fragments. Essays in Postmodern Morality*. Cambridge, MA, Basil Blackwell.
- Bloom, A. (1987). *The Closing of the American Mind: How higher education has failed democracy and impoverished the souls of today's students*. Chicago, Simon & Schuster.
- Bocock, R. (2006). *Consumption*. New York, Routledge.
- Camus, A. (1992). *The Rebel: An Essay on Man in Revolt*. Paris, Vintage.
- Chomsky, N. (2017). Our consumer culture has been created artificially. *The Žižek/Chomsky Times*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=PjTbWLeOYUM>
- Eagleton, T. (1991). *Ideology: an introduction*. London, Sage publications Ltd.
- Enzensberger, H., Roloff, M. (1974). *The consciousness industry; on literature, politics and the media*. New York, Seabury Press.
- Fromm, E. (2013). *To have or to be? London, Bloomsbury Academic*.
- Happy Planet Index. *How happy is the planet?* (2021). Wellbeing Economy Alliance. URL: <https://happyplanetindex.org/wp-content/themes/hpi/public/downloads/happy-planet-index-briefing-paper.pdf>
- Hegel, G. (2012). *Lectures on the Philosophy of Religion: One-Volume Edition. The Lectures of 1827*. Oxford, U.K., Oxford University Press.

Hegel, G. (2019). *The phenomenology of spirit*. (Cambridge Hegel translations). Cambridge University Press.

Marx, K., Engels, F. (1998). *The German Ideology, incl. Theses on Feuerbach (Great Books in Philosophy)*. New York, Prometheus.

Morozov, A., Nikulchev, M., Kulagin, Y. (2021). Religious experience and temptations of nihilism in spiritual life of personality. *Beytulhikme. The international journal of philosophy*, 11 (2), 683–697.

Scheler, M. (1973). *Formalism in Ethics and Non-Formal Ethics of Values: A new attempt toward the foundation of an ethical personalism*. Evanston, Illinois, Northwestern University Press.

Simmel, G. (1957). Fashion. *American journal of sociology*. Vol. 62, 6, 541–558.

Spiro, M. (1966). Religion: problems of definition and explanation. *Anthropological approaches to the study of religion*. London, 85–88.

Thiel, L. (1997). *Thinking politics: perspectives in ancient, modern, and postmodern political theory*. New Jersey, Chatham House.

Toffler, A. (1984). *The future shock*. New York, Bantam.

Veblen, T. (1999). *The Theory of the Leisure Class: An Economic Study of Institutions*. New York, MacMillan.

Надійшла до редколегії 25.04.23

Andriy Morozov, DSc (Philos.), Prof.
e-mail: a.morozov@knute.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0003-4050-9621>
State University of Trade and Economics,
19, Kioto Street, Kyiv, 02000, Ukraine

Serhiy Hudkov, PhD (Philos.), Assoc. Prof.
e-mail: s.hudkov@knute.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-1948-9630>
State University of Trade and Economics,
19, Kioto Street, Kyiv, 02000, Ukraine

WORLDVIEW AND IDEOLOGY: PHILOSOPHICAL AND ETHICAL ANALYSIS

The article provides an ethical analysis of worldview and ideology. It is noted that the moral and humanistic function of worldview is to form and preserve the individual "Self" in harmonious co-existence with other people, not to dissolve its singularity in the totality of the universal. The worldview ensures the process of humanizing a person, transforming him into a self-worth and original world. The absence of a worldview as a holistic view of the world indicates the dehumanization of man, his degradation to a sub-human (animal) level of existence, distancing from his own essence. The anti-humanist essence of ideology is revealed as a closed inflexible system of dogmatic provisions, which creates a distorted quasi-religious picture of reality and considers a person exclusively as a means, not a goal. The key features of ideology in comparison with worldview are selectivity and fragmentation, intolerant attitude towards any "otherness". The other in the ideological picture of the world is an object of fear, hatred. The example of consumerism shows how ideology takes over worldview functions. A person, ideologically processed, mistakenly perceives an ideological system as a full-fledged authentic worldview, as a true picture of the world, and a system of values imposed by propaganda or manipulation as his own choice. It is shown that consumerism as a simplified and vulgarized ersatz form of liberalism as an existential dominant takes not simple consumption as a natural need, but an internal attitude to assert oneself through a demonstrative pathological desire to possess surplus. In the ideology of consumerism, a specific consumer mindset is formed, aimed at achieving social advantage through consumption; human happiness depends on the level of consumption, and consumerism itself becomes the goal and meaning of life. However, the given statistics of the international index of happiness show that there is no direct relationship between the level of consumption and an increase in the level of freedom, inner satisfaction, and meaningfulness.

Keywords: worldview, ideology, consciousness, social consciousness, consumerism, consumer ethos, freedom, humanization.